

VERENIGINGSKOORTS

Terwijl de volksmannen en hun vrijmoedige vrienden in Amsterdam vooral uitblonken in het veroorzaken van rumoer, zochten anderen op veel minder geruchtmakende wijze naar wegen om de zedelijke en stoffelijke toestand van de werklieden te verbeteren. De grondwetswijzigingen van 1848 garandeerden de vrijheid van vereniging en vergadering en dat schiep nieuwe mogelijkheden. Langzaam maar zeker begonnen Amsterdamse arbeiders na 1850 die mogelijkheden te verkennen. Na een aarzelend en zoekend begin, veelal nog onder begeleiding van 'Heeren', zou zich rond 1865 een ware explosie aan Amsterdamse werkliedenverenigingen voordoen.

EVERT HENDRIK HARTMAN

De regenten van het Hersteld Evangelisch Luthers Weeshuis te Amsterdam werden in 1850 verblijd met het verschijnen van een aan hen opgedragen boekwerk van de hand van een hunner voormalige pupillen. In het weeshuis opgeleid tot loodgieter, schreef Evert Hendrik Hartman *Een boek voor ambachtslieden in het algemeen, en voor loodgieters en loodbewerkers in het bijzonder*, 'ter opheffing der lauwe gemoedsgesteldheid van den ambachtsman'.¹ Met zijn boek wilde Hartman de ambachtslieden verheffen door hen op ruim zeshonderd rijkelijk geïllustreerde pagina's kennis te laten maken, niet alleen met de grondbeginselen van hun eigen handwerk, maar ook met de belangwekkendste resultaten van wetenschappelijke vorsing.

Hartman stond een tweeledig doel voor ogen. Vermeerdering van kennis en vakmanschap moest de individuele ambachtsman vooruithelpen in zijn vak en tegelijkertijd diens stand als geheel verheffen: 'De ambachtsman, de edelste onder den rang der menschen, moet natuurkennis bezitten, en mag alsdan trotsch op zijnen stand zijn.' Een simpel boek was het niet: aanwijzingen voor moeilijke karweien als het aansluiten van fonteinen en het bekleden van koepeldaken werden voorafgegaan door beschouwingen omtrent de overeenkomst tussen verbranding en ademhaling, het ontstaan van 'de aarde en bergen met de metalen in dezelve', afgewisseld met 'Eenige algemeene regelen, om zonder veel

[5] De kromme, kreupele catechiseermeester Hendrik Hendricus Huisman.

geldelijk vermogen veel kennis van zaken te verzamelen, door voorbeelden, ook uit de trapsgewijze en geregeld voortgaande natuur bewezen'.²

Dat Evert Hendrik Hartman veel gelegen was aan de zedelijke verheffing van de ambachtslieden betekende niet dat hij geen oog had voor hun stoffelijk welzijn. Naar hij veel later zelf zou vertellen, had Hartman al sedert 1835, het jaar van het Soeploodsoproer, pogingen ondernomen 'om door Vereeniging het lot van den arbeidende stand te verbeteren'.³ De eerste poging waarvan een spoor is nagelaten, dateert evenwel pas van 30 december 1853. Op die dag vergaderden een veertigtal werkbazen in een bovenzaaltje op de hoek van Warmoesstraat en

Papenbrugsteeg. Gezamenlijk probeerden zij daar middelen te beramen ter bestrijding van de maatschappelijke gebreken waaronder de werkende stand leed. Een klein comité was daar al een halfjaar mee bezig, maar op deze decemberavond was loodgieter E. H. Hartman voor het eerst in hun midden, om direct te worden gekozen in een commissie die statuten moest opstellen.⁴ Vanaf dat moment zou Hartman het hoogste woord blijven voeren in dit gezelschap, dat in januari 1854 als Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand zijn werkzaamheden aanving.

Hartmans aanwezigheid op de vergadering was niet toevallig. Hij woonde vlak bij het vergaderzaaltje en was er bovendien al sinds jaar en dag van overtuigd dat de arbeidende stand een beter lot en hoger aanzien verdiende. Daarbij was hij naar eigen zeggen 'eerst tot de dwaalbegrippen van een verkeerd toegepast communisme en socialisme vervallen', wat erop lijkt te wijzen dat Hartman in contact heeft gestaan met de Vereeniging tot Zedelijke Beschaving van Gödecke en de zijnen.⁵ Hartmans woonadres bevestigt dat vermoeden. In hetzelfde huis op de hoek van de Warmoesstraat en de Guldenhandsteeg, waar Hartman met zijn vrouw en twee kinderen in 1852 kwam wonen, had tot dan toe het gezin van tapper Herman Frericks gewoond. Diezelfde Frericks had zich in de zomer van 1848, met zijn vrouw Johanna Mients, verdacht gemaakt door een kamer in hun tapperij aan de Duitse communisten beschikbaar te stellen.⁶

Onder leiding van voorzitter Hartman zette de Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand zich in januari 1854 aan haar taak. Er werd beraadslaagd over de wijze waarop de zo noodzakelijke loonsverhoging tot stand kon worden gebracht en hoe gok- en dranklust konden worden tegengegaan. Een ziekenkas werd geopend en een rudimentaire arbeidsbeurs ontworpen. Plannen voor de eerste Amsterdamse ambachtsschool ontstonden hier ook. Voor oppassende knechts van de werkbazen die lid waren, werden alvast kaartjes uitgereikt voor het Polytechnisch Museum en een leeskabinet. Het enthousiasme van de leden moet groot zijn geweest. Van week tot week werd het eigen zaaltje verder aangekleed: een lessenaar en fraai versierde hamer voor de president waren er al snel, de statuten en besluiten kwamen aan de muur te hangen, gevolgd door een grote sierlijst, met daarin 'een keurig geschreven blad, strekkende tot een register voor wel 300 leden'.⁷

Om dat ledenregister te vullen waren nieuwe initiatieven nodig en met toestemming van het gemeentebestuur hield de Maatschappij op dinsdagavond 15 augustus 1854 een grote openbare vergadering voor werkbazen en fabrikanten. Niet minder dan 300 aanwezigen vulden de door het gemeentebestuur welwillend beschikbaar gestelde Militiezaal. De geest die er heerste moet 'eenig' zijn geweest. Hartman zelf was ervan overtuigd dat de aanwezigheid van gasten uit Rotterdam, Arnhem, Utrecht en andere plaatsen ervoor zou zorgen, dat 'met lof over *Amsterdam* zal gesproken worden; want zoo er immer eene openbare vergadering zoo ordelijk is afgeloopen, ordelijker nimmer'.⁸ Wel een verschil met de bijeenkomsten van Mozes Salvador in Odéon – recht tegenover de Militiezaal –

die gewoonlijk in grote wanorde eindigden. Hartman las in de met petroleumlampen verlichte Militiezaal uitgebreid en met trots voor uit de notulen van de tot dan toe gehouden bijeenkomsten van de Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand.⁹

Dat de Maatschappij meer en meer onder invloed van de initiatiefrijke Hartman kwam te staan, stuitte bij de andere werkbazen op verzet, zeker toen Hartman hun ondergeschikten begon te organiseren. Hartmans plan voor een knechtenvereniging ging de anderen veel te ver. Op 8 februari 1855 richtte hij niettemin een aan de Maatschappij verbonden knechtenvereniging op, onder het motto 'Door eendracht en volharding komt men tot het doel'. Een jaar later circuleerde onder de morrende werkbazen van de Maatschappij een petitie tegen voorzitter Hartman, die als een Napoleon de leden te veel zou overheersen. Hartman bedankte voor het voorzitterschap en keerde in 1857 het verenigingsleven teleurgesteld de rug toe.¹⁰ Met grimmige voldoening zou hij later vaststellen dat de Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand na zijn vertrek het 'tot Verbetering' uit haar naam schrapte.¹¹ Noodgedwongen zou Hartman zich nu beperken tot de bevordering van zijn eigen stoffelijk welzijn. Aan de IJgracht (later onderdeel van de Prins Hendrikkade) kocht hij in mei 1860 een wat verlopen herberg naast de Kweekschool voor de Zeevaart. De verenigingsman werd bierhuishouder.

Het was een merkwaardig lokaal, met een uitbater die zijn principes trouw bleef en daarom weigerde jenever te schenken. Hartman beseftte zelf ook wel dat zijn bierhuis op veel bezoekers een vreemde indruk moest maken:

Immers zij waren gewoon in eene herberg te komen om er jenever te drinken, en daardoor de vrijheid te hebben den verkooper daarvan beledigingen aan te doen, beestachtige liederlijkheden voor den dag te brengen, zoowel door onzinnige gesprekken als door het [...] neêrwerpen van vuil, het schoonmaken van den neus zonder neusdoek, het nederspuwen van tabakssappen enz.¹²

Zulke klanten werden nu door Hartman apart genomen voor een opvoedkundig gesprek en daarmee schiep hij in korte tijd een vaste klantenkring die niets hebben moest van liederlijkheden en liever gesprekken voerde over de rechten en plichten van de werkmán. Het ruwe volk met zijn praatjes over vechtpartijen, 'over den moed die men gehad had om brutaal te zijn' of over 'de willekeurige wijze waarop men met vrouw en kinderen omsprong' bleef voortaan weg.¹³ De blijvers zochten een manier om hun gesprekken een meer bestendige basis te geven en besloten daartoe, zoals ook in 'gewone' kroegen gebruik was, een loterijvereniging op te richten. Hoewel hij kansspelen verafschuwde, zag Hartman in het loterijplan toch mogelijkheden. Hijzelf schreef de statuten voor de Loterij-Vereeniging Nut en Genoegen, waarin verboden werd meer dan 10 cent per week te verspelen. Als directeur van de Loterij-Vereeniging droeg Hartman er bovendien zorg voor dat de vergaderavonden meer gewijd waren aan 'nuttige,

voor den arbeidenden stand, wetenswaardige redeneringen', dan aan het spel zelf.¹⁴

Daar bleef het niet bij. In april 1861, een halfjaar na de start van zijn loterijvereniging, achtte Hartman de tijd rijp om een nieuw plan ter sprake te brengen. Waarom niet de wekelijkse bijdragen aanwenden om er gezamenlijk (en dus goedkoper) levensmiddelen van te kopen? Uit dit idee voor een verbruiksscoöperatie ontstond nog in 1861 de Maatschappij Tot Nut van den Arbeidenden Stand, waarin Hartman jarenlang iedere veertien dagen een vast werkliedenpubliek voor zijn redevoeringen vond. Later zou hij in een vergadering voorlezen wat hij, naar aanleiding van deze ontwikkelingen, op 8 september 1861 in zijn dagboek had geschreven: 'God zij gedankt! Ik geloof dat ik mijn lievelingswerk, dat eenige tijd was afgebroken, weder hervatten kan.'¹⁵

De vaste bezoekers van Hartmans bierhuis aan het IJ kwamen uit de directe omgeving van de haven. Dat blijkt uit de adressen en beroepen van de leden die samen met Hartman koninklijke goedkeuring voor hun Maatschappij Tot Nut van den Arbeidenden Stand aanvroegen. Weliswaar was het Amsterdamse bouwvak vertegenwoordigd door een schilder en de voormalige loodgieter Hartman en tekende daarnaast een sergeant-majoor-schrijver de aanvraag, voor de rest bestond de groep uit een scheepsstuwder, een ploegbaas van het Entrepotdok, een schipper van de KNSM en niet minder dan drie scheepstuigers. Wijzen die beroepen op een sterke verbondenheid met de haven, de adressen van de ondertekenaars bevestigen die indruk. De schilder woonde op de Hoogte Kadijk tussen scheepsbouwers en andere havenarbeiders en zelfs de sergeant-majoor woonde en werkte dicht bij de haven: zijn Oranje-Nassau kazerne lag aan het verre eind van het Entrepotdok. De scheepskapitein woonde op een afgemeerd schip van zijn werkgever zelfs in de haven, de scheepsstuwder en een van de scheepstuigers op de Hoogte Kadijk. Ook de andere metgezellen van Hartman woonden, zoals hijzelf, bij het IJ: aan de Kattenburgergracht en in het Schippersstraatje.¹⁶

De nieuwe Maatschappij leek veel op een gezelligheidsclub van buurtgenoten. Het was de verziende blik van voorganger Hartman die de bijeenkomsten een diepere betekenis gaf, en hijzelf beseftte dat maar al te goed. Hartman hield op alle vergaderavonden een voordracht, bepaalde zelf waarover het die avond zou gaan en vertelde honderduit over wat hij gelezen had in *De Economist* of in Bastiats staathuishoudkundige werken, over de noodzaak van een nieuw belastingstelsel, over zijn eigen ervaringen met werkliedenverenigingen, over zijn proeven met bevriezend water of over de oorzaken van armoede en onrecht. Hartman legde zijn gehoor uit hoe de Britse *trade-unions* een arbeidswetgeving tot stand hadden gebracht, maar kon met evenveel plezier tekeergaan tegen filantropie en jenever, of een warm pleidooi houden voor bier en een achturige werkdag. De anderen kwamen vooral aan het woord om 'meerdere uitleg' te vragen of suggesties te doen voor te bespreken vraagstukken. Zelf schatte Hartman de betekenis van het gesprokene niet gering: alles werd nijver genotuleerd en vanaf eind 1862 gepubliceerd in het eigen orgaan van de Maatschappij. Dit blaadje, *De Werkman*,

was het eerste periodiek orgaan dat door Amsterdamse werklieden zelf werd volgeschreven. Er zouden niet minder dan twintig nummers verschijnen.

Het gezelschap dat zich rond Hartmans bierpomp verzamelde, trad heel anders op dan vrijmoedige volksvrienden als Gerhard Thomas Mohrman en Albert Hofman. In de Maatschappij Tot Nut van den Arbeidenden Stand lijken persoonlijke kwesties en gekrenkte eergevoelens geen rol van betekenis te hebben gespeeld. De gewoonte om autoriteiten in het openbaar en met veel rumoer in gebreke te stellen, was Hartmans aanhang vreemd. De enige keer dat het idee voor een petitie naar voren werd gebracht, ging het om de wenselijkheid van schriftelijke arbeidscontracten ter vervanging van de bestaande regeling, volgens welke een werkgever bij onenigheid met personeel op zijn woord werd geloofd. Inderdaad een principieel vraagstuk, maar het plan voor een adres aan de koning lijkt nooit te zijn verwezenlijkt.¹⁷ Liever dan de publieke opinie te mobiliseren met opzienbarende campagnes en kabaal, werkten de leden van de Maatschappij in betrekkelijke stilte aan hun eigen zedelijke en stoffelijke verheffing.

Toch was het onvermijdelijk dat tussen deze twee kringen van ontevreden Amsterdamse werklieden contacten ontstonden. De wereld waarin zij zich bewogen, bood nu eenmaal onvoldoende ruimte om elkaar blijvend te ontlopen. Zo moet Hartman met zekerheid op de zo anders gearde lastpak Klaas Ris zijn gestuit, die net als hij lid was van vrijdenkersvereniging De Dageraad. Op 3 maart en 7 april 1866 vergaderde bovendien een aantal geleerde heren uit de betere stand over de vraag hoe arbeidersverenigingen (bedoeld waren coöperaties) bevorderd konden worden. In het publiek bevond zich zowel Klaas Ris als Evert Hendrik Hartman, die zich net als een aantal vakverenigingsmannen groepen voelden deze bijeenkomsten in het Paleis van Volksvlucht bij te wonen. Beiden schreven naar aanleiding van de beraadslagingen een brochure, al repte zij daarin met geen woord van elkaars bestaan. Bovendien liep de toonzetting sterk uiteen. Hartman schreef een *Protest tegen de bewering: dat de Nederlandsche werklieden niet in staat of nog te weinig beschaafd zouden zijn, om met goed gevolg arbeidersverenigingen op te richten*. Zijn protest bestond voornamelijk uit een verslag van zijn voordrachten uit de jaren 1860-1863 en besloeg niet minder dan 180 pagina's.¹⁸ Dat moest de geleerde heren ervan overtuigen dat werklieden zelf over voldoende kennis en kunde beschikten om zich te verbeteren. Ris was in *Een woord over[,] voor en tegen arbeiders verenigingen* aanzienlijk korter van stof maar ook veel minder omzichtig. Het heffen van een kwartje entree in Samuel Sarphati's Paleis voor Volksvlucht vonden arbeiders naar zijn zeggen 'een joodenstreek' en dreigend liet Ris doorschemeren dat sommigen in Amsterdam eraan dachten, 'eenparig het werk [te] staken'.¹⁹

Hoe groot de kloof tussen Ris en Hartman ook was, contact was onvermijdelijk. Hartmans *Protest* verscheen in 1866 bij boekverkoper Johannes W. Braun in de Molsteeg. Diens winkel was op datzelfde moment een van de inzamelpunten voor een collecte, die Klaas Ris in staat moest stellen zijn campagne tegen de brandweer voor de Hoge Raad te brengen. Vier jaren later zou J.W. Braun zijn

boekwinkel en uitgeverij in dienst stellen van de Internationale.²⁰

Hartman sprak graag en veel, en moet op zijn vaste arbeidersgehoor een grote invloed hebben gehad. Van de 'dwaalbegrippen van een verkeerd toegepast communisme en socialisme' toonde hij zich na 1850 dan wel afkerig, hij was als weinig anderen in die dagen op de hoogte. Al in 1855 parafraseerde hij in een brochure onmiskenbaar de socialist Proudhon met de zinsnede: 'het onbeperkte eigendomsregt, door een zeker Fransch schrijver met regt een diefstal genoemd'.²¹ Een paar jaar later konden de lezers van *De Werkman* kennis nemen van de socialistische kolonie van Robert Owen. Hartman schetste van die proefneming geen rooskleurig beeld, maar leek vertrouwen te hebben in een goede afloop, zodra de werklieden de zaak maar zelf in handen zouden nemen.²²

De Maatschappij Tot Nut van den Arbeidenden Stand hoorde onmiskenbaar thuis in de stamboom van de Amsterdamse socialistische arbeidersbeweging. Een kleine, maar hechte groep Amsterdamse arbeiders maakte er voor het eerst kennis met de grondbeginselen van organisatie en zelfscholing, het beheer van een eigen periodiek en het houden van vergaderingen. Die ervaring schiep vertrouwen in eigen kunnen en het is geen toeval dat een aantal stamgasten van Hartmans bierhuis later nog een rol in de socialistische beweging zouden spelen. Zo bevonden zich in de kleine kring van werklieden die in de zomer van 1878 in contact kwam met de radicale dominee Ferdinand Domela Nieuwenhuis, twee Amsterdammers die vijftien jaar eerder in de directe nabijheid van Evert Hendrik Hartman hadden verkeerd. De in 1878 bijna vijftigjarige metselaar J. J. Seelhorst was redacteur geweest van *De Werkman*, en bierhuishouder P. J. Penning uit de Dijkstraat was sinds 1863 getrouwd met een dochter van Louis Eliveld, een van de scheepstuigers die het verzoek om koninklijke goedkeuring voor de Maatschappij 'Tot Nut van den Arbeidenden Stand' hadden ondertekend.²³

VAKVERENIGING

Al toen Evert Hendrik Hartman in 1850 zijn *Boek voor ambachtslieden* het licht deed zien, had hij zijn standgenoten van alle vakken opgeroepen, zich tot nieuwe gilden aaneen te sluiten, 'in den kring hunner kunst- of ambachtsbroeders'.²⁴ Die wens werd vijftien jaar later, rond het midden van de jaren zestig van de negentiende eeuw, door velen gedeeld. Een ware verenigingskoorts leek zich toen van de voornaamste ambachten in Amsterdam meester te hebben gemaakt. Met name in het bouwvak, op dat moment nog een bedrijf met kleinschalige werkgevers en hooggeschoolde werklieden, verenigden zich rond 1865 de vakbroeders. In ruime mate voorzien van zelfbewustzijn en vaktrots, vormden zij hun eigen organisaties.

De eerste verenigingen van ambachtelijke vakgenoten worden in de geschiedschrijving gewoonlijk wat neerbuigend afgedaan als onvolgroeide, amechtige voorlopers van de 'echte' vakorganisatie: 'Voor gezonder ontwikkeling waren de

tijden nog niet rijp.²⁵ Werkend op lokale schaal wilden zij van klassenstrijd niet weten, kenden zij geen stakingskas en wierpen zij tijdens grootse feestbanketten en voordrachtsavonden de ontvangen contributiegelden van een heel jaar over de balk. De namen waarmee deze gezelschappen zich tooiden, lijken te bevestigen dat men in dit milieu niet helemaal vrij was van bombastische hoogdraverij. De Amsterdamse timmerlieden verenigden zich in september 1865 onder de schone noemer Concordia Inter Nos, de schilders volgden in april van het volgende jaar met Vooruitgang Zij Ons Doel, terwijl uit de uit 1864 daterende ziekenkas voor meubelmakers Eendracht Verzacht, in 1868 de vakvereniging Amstels Eendracht ontstond.

Hoezeer vaktrots en eergevoel de doorslag gaven in deze eerste Amsterdamse vakverenigingen, blijkt uit het beroemde verhaal van meubelmaker B. H. Heldt over de oprichting van Concordia Inter Nos, begin september 1866:

Eenige timmerlieden, op karwei zijnde, zagen een begrafenisstoet, waarachter leden eener vakvereniging met insigne getooid waren geschaard, die het stofelijk overschot van een vak- en verenigingsgenoot de laatste eer bewezen. 'Waarom kunnen wij in ons vak ook niet zoo iets hebben?' vroeg de een. 'Ja, waarom niet?' was de wedervraag van een ander.²⁶

Veertien dagen later was de eerste vakvereniging van Amsterdamse timmerlieden een feit.

In de boezem van deze fraai opgetuigde verenigingen ontwikkelden de leden in hoog tempo nieuwe tradities en een eigen repertoire aan houdingen en gedragingen. Hier werden de typische 'verenigingsmannen' geboren: werklieden die hun leven in dienst stelden van 'hun' organisatie, in stilte en op de achtergrond, zonder ooit veel roem te verwerven. B. H. Heldt, zelf voorman van de meubelmakersvereniging, schetste hen allen in zijn portret van Johannes van Buuren, een kwart eeuw lang de drijvende kracht achter de Bouw-Maatschappij tot verkrijging van Eigen Woningen:

Hoeveel hij, schoenen- en laarzenmakend, over de Maatschappij heeft gedacht en nagedacht, zou alleen zijn driest, kon hij klappen, kunnen vertellen. Weinigen hebben zóó voor de Maatschappij geleefd als hij. [...] In haar scheen hij zijn ontspanning te vinden. De, den ouderen vrienden welbekende kelder op den Singel bij de oude Lutherse kerk, waarin hij tot 1880 zijn werkplaats had en dien wij zoo gemakkelijk binnen trippelden, scheen een tijd lang het bureau der Maatschappij; daar was een deel der administratie voorhanden en daar kon van Buuren, des noodig, met de stukken en cijfers aantoonen, dat het een of ander zóó was en niet anders. En wie het waagde van Buuren 's zondags in zijn woning op te zoeken, vond hem cijferende of werkende voor de Maatschappij.²⁷

Dat deze nijvere, stille werker in 1874 frontaal zou botsen met de ongebonden oprichter van de Bouw-Maatschappij, Klaas Ris, lag voor de hand. Aan twee zo tegengestelde karakters kon één organisatie onmogelijk plaats bieden.

De vroegste vakorganisaties boden een begin van sociale zekerheid en een platform voor de viering van eigen vakmanschap en beroepstrots. Tegelijkertijd vonden de mannen er gezelligheid in eigen kring, en juist dat riep weerstand op. De vergaderingen werden noodgedwongen gehouden op zondag en in de kroeg. De leden schiepen zich daarmee een eigen vrije ruimte, los van patroons en dominees, los ook van de huiselijke omgeving waar hun vrouwen de scepter zwaaiden. De stemmen die zich – al dan niet vanaf de kansel – tegen het gevaar van vakvereniging verhieven, vonden waarschijnlijk juist daarom bij de vrouwen een warm onthaal. Dat is althans het beeld dat Heldt van die dagen oproept:

Het behoeft ter nauwernood gezegd, dat zulke taal en zulke voorstellingen vooral gereede ooren vonden bij de vrouwtjes (die bij voorkeur deze lezingen bezochten, veeltijds aangemoedigd door de aangeboden koffie en koek), zoodat dezen heel spoedig der werkliedenvereniging vijandig werden en tegen haar echtgenooten, die lid waren, in opstand kwamen.²⁸

Het lijkt niet onaannemelijk dat die vrouwelijke vijandigheid de aantrekkingskracht van het uithuizige verenigingsleven voor sommigen alleen maar heeft vergroot. Bernard Heldt trouwde zelf pas na zijn veertigste, in 1883. Tot die tijd zou hij bij zijn zorgzame moeder blijven.²⁹

Het waren de typografen, beoefenaren van 'de koningin der kunsten', die de eerste vakorganisaties hadden gevormd. Ook voor hen waren vaktrots en eergevoel doorslaggevende factoren. Al sinds februari 1849 bestond de Amsterdamse Typografische Vereeniging 'Voorzorg en Genoegen', waarvan de leden beloofden elkaar te ondersteunen 'in de moeilijkste oogenblikken van het leven'. Ziekte, de geboorte van een (wettig) kind en het overlijden van de typograaf of zijn echtgenote gaven recht op een bescheiden geldelijke ondersteuning. Belangrijker nog was echter de morele steun die de vakgenoten elkaar konden bieden. Statutair was vastgelegd dat bij de begrafenis van een lid minstens één bestuurslid en zestien dragers, in zwarte rok met vest, compleet met ronde hoed, witte das en handschoenen, present moesten zijn.³⁰

Een vergelijkbaar openbaar vertoon van fatsoen en degelijkheid vond plaats tijdens de Kopperfeesten, waarmee ieder jaar de uitvinding van Laurens Janszn. Coster werd herdacht. Op die tweede maandag in januari spreidden de Nederlandse typografen al hun waardigheid en vaktrots tentoon met groots aangerichte feestbanketten. Deze feesttraditie was, net als de onderlinge steun bij ziekte en overlijden, veel ouder dan de formele organisaties van vakgenoten die in de jaren na 1848 werden opgericht. Opvallend is echter dat de vorming van nieuwe organisaties niet naadloos aansloot op de ontwikkeling van de Kopperfeest-traditie. In de eerste decennia van de negentiende eeuw had de viering van Kopper-

maandag veel van haar glans verloren en leek ze zelfs op weg te verdwijnen. Het waren de nieuwe organisaties van kunstbroeders uit het drukkersvak die de traditie weer tot leven wekten en in 'oude' luister herstelden.³¹

Hoe hecht de typografen ook geworteld waren in bestaande, of zelfs verdwijnende tradities, zij waren tegelijkertijd degenen die als eersten nieuwe wegen insloegen. De typografen zagen zichzelf als herauten van verlichting en vooruitgang, en dat zelfbeeld schiep verplichtingen. Bovendien onderhielden sommige drukkers en typografen, uit hoofde van hun beroep, persoonlijke banden met de radicale volksmannen.

De oude N.W. Van Nifterick speelde, samen met zijn zonen, een vooraanstaande rol in de ontwikkeling van de vroege typografische vakorganisatie. Al op het Kopperfeest van 1850 was hij, toen nog zelfstandig patroon en drukker van *De Hydra*, samen met Jan de Vries, in een feestelijke vergadering van de typografen van Voorzorg en Genoegen luidkeels toegejuicht. Drie jaar later werd hij zelfs tot erelid uitgeroepen. Dat zijn volwassen zoons Lauwerens, Dirk en Herman, alsmede zijn voormalige knecht Johannes Burbach lid waren, zal aan dat eerbetoon niet vreemd zijn geweest.³² Naast en vanuit het gematigde Voorzorg en Genoegen werd in 1857 de wat doortastender vereniging De Nederlandsche Drukpers opgericht.

Tegen die tijd was N.W. van Nifterick al geen zelfstandig patroon meer en moest hij in loondienst zien te overleven. De oude Van Nifterick wist zich kennelijk aan te passen en ontwikkelde als lid van De Nederlandsche Drukpers in 1858 plannen voor een loonactie. Dat was nieuw en stoutmoedig en daarom kon een morele rechtvaardiging niet ontbreken. Van Nifterick vond een rechtvaardiging in de schaamte over zijn armzalig loon. Onverteerbaar was het, dat beoefenaren van de zo edele boekdrukkunst soms zelfs minder verdienden dan een doodgewone sjouwerman. De schaamte zat zo diep, dat Van Nifterick terugschrok voor een beschrijving van hoe een typograaf met een hongerloon van zes gulden zijn gezin moest zien te onderhouden:

Ik zou bij velen wonden openrijten, die telkenmale pijnlijker zouden aandoen. Ik zou u zoo menig kommervollen dag, zoo menig smartvollen avond, zoo menig slapeloozen en zorgvollen nacht moeten beschrijven; zoo vele stille verzuchtingen, zoo menigen pijnlijken traan van het ouderoog zou ik in uw geheugen moeten terugroepen. En wie is altijd in staat, dien last te torschen?³³

Van Nifterick riep zijn kunstbroeders echter op niet langer te klagen, maar zelf op zoek te gaan naar wegen waarlangs zij hun lot konden verbeteren. Daartoe zou een prijsvraag moeten worden uitgeschreven, om een antwoord te vinden op de vraag waarom de verdiensten zo achteruit waren gegaan en hoe een blijvende loonsverhoging tot stand kon worden gebracht. Stilzwijgend vertrouwen op God volstond niet langer: deemoed was volgens Van Nifterick beter geschikt voor de rijken.

De discussie die door Van Niftericks oproep in gang werd gezet, zou in februari 1861 leiden tot de oprichting van de eerste echte vakvereniging in Nederland, het Amsterdamse Onderling Hulpfonds: Boekdrukkunst. Uit de kas van dit Hulpfonds zouden werkloze typografen worden ondersteund, ook wanneer zij zonder werk waren omdat zij weigerden onder de prijs te werken. Als eerste werkliedenvereniging weigerde het Hulpfonds donaties van werkgevers aan te nemen, ernaar strevend slechts op eigen kracht te bouwen.³⁴ Ook hier waren het weer twee zonen Van Nifterick die een vooraanstaande plaats innamen, net als hun nu zestig jaar oude vader. Voor hem moet een uitzondering zijn gemaakt op de leeftijdsgrens van veertig jaar.³⁵

Het Hulpfonds met zijn honderd Amsterdamse leden stelde in oktober 1865 een adres aan de patroons op, een paar maanden nadat de kleermakers van H. N. Hart hun werkstaking voor hoger loon hadden verloren. Net als de kleermakers wezen de typografen op de gestegen huren en prijzen van levensmiddelen. De gestegen prijzen hadden sommigen zelfs – tot hun diepe schande – gedwongen, toe te staan dat hun vrouwen uit werken gingen. De patroons werd daarom verzocht de toestand van de typograaf in overeenstemming te brengen, niet alleen met zijn 'volstreckte behoefte', maar ook met de 'eere zijns vaks'.³⁶ Het verzoekschrift van de typografen lokte een fel afwijzende reactie uit van een aantal grote Amsterdamse werkgevers. Die stimuleerden daarmee onbedoeld een verdere radicalisering van hun personeel, dat in 1865 het voortouw nam bij de oprichting van de Algemeene Nederlandsche Typografenbond (ANTB), de eerste landelijke vakbond in Nederland.

Uit de bestaande gezelligheids- en ondersteuningsverenigingen van typografen ontstond een vakorganisatie waarin materiële belangen en loonstrijd meer en meer centraal kwamen te staan. Dat betekende echter niet dat oude kernthema's als eer en schande op slag aan betekenis verloren. Dat bleek in een kwestie waarin N.W. van Nifterick nog in maart 1865 verzeild raakte. Tegen hem werd toen een ernstige klacht ingediend, omdat hij, in strijd met de strikte bepalingen van het Onderling Hulpfonds: Boekdrukkunst, werk had aangenomen tegen een weekloon van maar vier gulden. Van Nifterick was er de man niet naar om afbreuk te doen aan zijn eigen organisatie en het door haar opgestelde tarief. Juist zijn diepe betrokkenheid bij het Hulpfonds had hem het te lage loon doen accepteren. Na te hebben uitgelegd dat hij voor vier gulden was gaan werken om de werklozenkas te sparen, werd de aanklacht ingetrokken en de oude Van Nifterick met algemene stemmen weer 'vereerlijkt'.³⁷

Opmerkelijk genoeg maakte de nieuwe koers die de typografen met hun vakvereniging insloegen, geen eind aan de welwillende houding van enkele vooruitstrevende patroons. In de jaren 1868-1869 was de Amsterdamse drukkerspatroon C.A.J. Geesink zelfs eerste secretaris van de ANTB. Steun kregen de typografen ook van de radicale vrijdenker en uitgever F.C. Günt, en van de drukker en uitgever Frederik Willem Vislaake uit de Rozenstraat in de Jordaan. Bij die laatste kon in 1865 een brochure verschijnen, onder de nogal breedsprakige titel: De

*Nederlandsche Boekdrukkunst vergeleken bij die in het Buitenland, met het oog op de min geldelijke verdiensten van den Nederlandschen Typograaf, benevens het middel om zijn toestand te verbeteren.*³⁸

Dezelfde Vislaake reageerde met een ingezonden brief in het weekblad *Asmodée* van 25 januari 1866 ontzet op het strenge 'winkel-reglement' waarmee de firma Loman, Kirberger & Van Kesteren de georganiseerde typografen de voet dwars trachtte te zetten. Vislaake schaarde zich door dit protest ondubbelzinnig aan de zijde van de ANTB. Met de invoering van zogenaamde livrets, verplichte werkboekjes waarin aantekeningen omtrent het gedrag van gezellen zouden worden opgenomen, wilde de firma Loman, Kirberger & Van Kesteren vakbondsactiviteiten onmogelijk maken. Hoewel zelf een patroon met meerdere gezellen in loondienst, kwam Vislaake fel op tegen dit aanleggen van de 'slavenketting'.

Onmiskkenbaar speelde Vislaakes verbondenheid met zijn eigen werklieden een rol in deze opmerkelijke stellingname. Rond de tijd dat hij zijn medepatroons opriep zich tegen de livrets te verzetten, liet hij zijn enige dochter Catharina trouwen met zijn meesterknecht J.H.F.H. Wollring. Deze zou in de komende jaren van zich doen spreken als voorman van zowel de ANTB als de Internationale. Schoonvader Vislaake zou hem daarin jarenlang blijven steunen en drukte onder meer het door Wollring geredigeerde werkliedenblad *De Werkman*. Nog in 1878 zou Vislaake toestaan dat het *12½-Jarig verslag van het Nederlandsch Typografenbond* in zijn werkplaats werd gedrukt.³⁹

De solidariteit van werkgevers als F.W. Vislaake met het zich organiserend personeel lijkt voortgekomen uit de verbondenheid van kleine bazen met hun knechts. In *Asmodée* trok Vislaake een scherpe grens tussen 'oude weldenkende Boekdruckers-Patronen' uit Amsterdam en nieuwkomers van buiten de stad: 'eenige boekverkoopers [...], die als het ware de minste kennis van het vak hebben'. Gevestigde Amsterdamse patroons zouden zeker weigeren aan de leiband te lopen van deze 'nieuwbakken concurrenten, wier belang het is hun zak te spekken, al kleeft er des noods ook het zweet en bloed des werkmans aan'.⁴⁰ Het optreden van kapitaalkrachtige concurrenten als de firma Loman, Kirberger & Van Kesteren bedreigde niet alleen het personeel, maar ook kleinere bazen als Vislaake zelf. Tegenover de dreiging van een oprukkend kapitalistisch grootbedrijf deed Vislaake een beroep op oude, lokale solidariteit tussen Amsterdamse werkgevers en hun gezellen. Zulk lokaal corporatisme mag de vakbeweging binnen de stad ten goede zijn gekomen, daarbuiten werd de relatieve macht van de Amsterdamse typografen soms minder gewaardeerd. Petrus Werthweijn, de Amsterdamse voorzitter van de ANTB, moest op een vergadering te Haarlem alle zeilen bijzetten om de afdeling Amsterdam vrij te pleiten 'van de verdenking de heerschappij te willen voeren'.⁴¹

De Amsterdamse typografen namen hun rol als fakkeldragers van verlichting en vooruitgang uiterst serieus. Zij trokken erop uit om andere categorieën werklieden van de zegeningen van het verenigingsleven te overtuigen. Twee leden van het Onderling Hulpfonds: Boekdrukkunst bezochten in augustus 1862 het

bierhuis van E.H. Hartman aan het IJ. Tapper Hartman, zelf bepaald niet vrij van zendingsdrang, drukte hen bij die gelegenheid op het hart bij alle streven naar zedelijkheid en beschaving toch vooral ook de vooruitgang in het stoffelijke niet te vergeten.⁴² Eerder al, in 1861, had het Onderling Hulpfonds zich, juist met dat doel voor ogen, aan het gezamenlijk inkopen van eerste levensbehoeften gewaagd. Gezien de hoge voedselprijzen leek het prijsvoordeel bij gezamenlijke aanschaf een probaat middel om het eigen lot te verbeteren. De handel in aardappelen, gort en varkenskluijes liep echter stuk op onderling wantrouwen van de leden, terwijl sommige typografen door 'ziekte, armoede en soms sterfgeval' wanbetalers werden.⁴³

Een groot vertrouwen in de zegeningen van coöperatie kenmerkte de gehele vakbeweging in haar vroegste, 'ambachtelijke' fase. Dat gold niet alleen voor Amsterdam of Nederland: coöperatieve productie en consumptie vormden ook elders het antwoord op een nijpende toestand van te lage lonen en te hoge prijzen. Het was een antwoord dat uitkomst leek te bieden, ook wanneer zicht op loonsverhoging ontbrak. De nieuwe coöperatieplannen sloten bovendien nauw aan bij bestaande structuren van wederzijds hulpbetoon en collectieve overlevingsstrategieën. De nadruk die principes als 'zelfhulp' en 'onderlinge samenwerking' in de vakverenigingen kregen, had een belangrijke consequentie. Deelnemers aan de coöperatie boden de oprukkende kapitalistische (arbeids)marktverhoudingen het hoofd door zich aan haar wet van vraag en aanbod te onttrekken. Deze 'defensieve standsreflex' van mannen uit een ambachtelijke wereld moge achteraf conservatief en ontoereikend schijnen, een alternatief was er niet.⁴⁴

Deelname aan coöperatieve regelingen in eigen kring moet de Amsterdamse werklieden een nieuw vertrouwen in eigen kracht en vindbaarheid hebben gegeven. In een maatschappij die snel verandert, kan afhankelijkheid aan traditionele waarden als zelfhulp en onderlinge samenwerking bovendien een radicale bedreiging voor de machtsverhoudingen vormen. Het streven de oprukkende kapitalistische arbeidsverhoudingen middels coöperatie te ontlopen, was in potentie een bron voor radicaal, anti-kapitalistisch verzet. Dit in tegenstelling tot het streven naar loonsverhoging, dat van vakbonden in later dagen een 'verkoopkartel van arbeidskracht' zou maken. Dergelijke 'moderne' vakbonden zouden als deelnemers aan de kapitalistische markt een voorname broedplaats voor aanpassing en reformisme worden.⁴⁵

Hoewel het met de aardappelen en varkenskluijes was misgelopen, slaagden de typografen met een andere eerste levensbehoefte wel in hun coöperatieve opzet. De leden van het Hulpfonds werden vaste afnemers van sigaren, speciaal voor hen vervaardigd door de Amsterdamse tabaksbewerker. De eerste contacten tussen typografen en sigarenmakers dateerden al van 1861. Op 10 september van dat jaar waren een aantal sigarenmakers te gast op een vergadering van het Hulpfonds, om er voorzitter Werthweijn te horen uitleggen dat zij waren gekomen 'om raad en voorlichting te erlangen, waaruit blijkt, dat de typograaf wordt

beschouwd als voorlichter van het menselijk geslacht, die de fakkel der verlichting in de hand draagt'.⁴⁶ In hoeverre de voorlichting van de fakkeldragers der verlichting de doorslag gaf, valt niet meer na te gaan, maar een feit is dat de Amsterdamse sigarenmakers al in 1868 hun eigen vakvereniging Door Vriendschap Bloeiende zouden vormen.

Dat de georganiseerde typografen juist met de sigarenmakers hechte banden aanknoopten, vloeide waarschijnlijk niet alleen voort uit hun behoefte aan rookwaar. Voorman van de Amsterdamse sigarenmakers was in deze jaren Jan Willem Wertwijn, een volle neef van Petrus Werthweijn die de georganiseerde typografen aanvoerde.⁴⁷ Een vergelijkbare familiale band vergemakkelijkte het contact van de Amsterdamse meubelmakers met de huisschilders. De laatsten benoemden F.M. Heldt, een jongere broer van meubelmaker Bernard Heldt, tot secretaris van hun vereniging Vooruitgang Zij Ons Doel.⁴⁸

Ook zonder zulke directe familiebanden werd de kring van Amsterdamse verenigingsmannen uit de onderscheiden vakken meer en meer tot een eigen, hechte gemeenschap. Belangrijker dan specifieke beroepskenmerken leek het gedeelde streven naar vereniging en coöperatie. Men begon elkaars vergaderingen te bezoeken en met die eerste kennismakingen werden de grondslagen gelegd voor verdere aaneensluiting, over de grenzen van het eigen vak heen. De wereld van deze mannen was in al haar beperktheid overzichtelijk. Tegen het einde van 1871 vormden de 380 meubelmakers van Amstels Eendracht verreweg de grootste Amsterdamse vakvereniging, gevolgd door Concordia Inter Nos met haar 275 timmerlieden. In andere vakken leek met tweehonderd leden de natuurlijke bovengrens wel bereikt.⁴⁹ Daarmee bleven deze vroege verenigingen van vakgenoten – onbedoeld, maar misschien niet toevallig – binnen het maximum van tweehonderd leden dat de typografen van Voorzorg en Genoegen in 1849 hadden vastgelegd. Het verenigen van alle vakbroeders bleef een mooi streven, maar te veel nieuwkomers ineens zou aan de gezelligheid afbreuk hebben gedaan. Juist die gezelligheid garandeerde een onderlinge sociale controle die onmisbaar was voor het functioneren van de eerste verenigingen van vakgenoten.

DE DAGERAAD

De schijnbaar zo kalme periode die volgde op het revolutiejaar 1848 blijkt bij nader inzien rijk aan gebeurtenissen en nieuwe initiatieven. In verschillende kringen werd in deze jaren de geest van oproer en verzet levend gehouden en deed men ervaring op met oude en nieuwe vormen van mobilisatie, collectieve actie en organisatie. Opmerkelijk is hoeveel verscheidenheid dit toch in omvang beperkte Amsterdamse milieu in zich borg. Het optreden van luidruchtige volksvrienden als Gerhard Thomas Mohrman en Albert Hofman verschilden wel heel sterk van de ernstige en bedaarde aanpak van een volksopvoeder als

E. H. Hartman, zoals het wat ongerichte optreden van Klaas Ris sterk contrasteerde met de tastende maar weloverwogen wijze waarop de vroege vakverenigingen probeerden het lot van de werkman in eigen hand te nemen. Over de wijze waarop het volk zijn rechtmatige plaats in de maatschappij zou moeten veroveren, verschilden de meningen sterk. Van alles werd tegelijkertijd en naast elkaar gehanteerd: juridische procedures en bijtendespotliederen, beleefde verzoeken om loonsverhoging en de eerste stakingen, populair-wetenschappelijke voordrachten, gezamenlijk inkopen, rumoerige volksvergaderingen en plechtige bijeenkomsten van ambachtelijke kunstbroeders. Dat de verschillende kringen van ontevreden Amsterdamse werklieden in deze jaren nog sterk op zichzelf stonden, wekt daarom geen verwondering. Stuk voor stuk waren deze kringen dragers van een eigen aanpak, mentaliteit en traditie. Naarmate de jaren verstreken, groeide echter het onderling contact. Knooppunt bij uitstek, de plaats waar alle verbindingslijnen samenkwamen, werd de vrijdenkersvereniging De Dageraad.

In de dagen dat Christian Gödecke en de Duitse communisten hun beschavende bijeenkomsten hielden, deden zij dat op zondagochtenden, een tijdstip waarop normale mensen de godsdienstoefening bijwoonden. De vroege communisten waren waarschijnlijk voor het merendeel geen atheïsten in strikte zin, maar van confessionele scheidslijnen trokken zij zich al weinig meer aan. Zoals de *Beknopte schets van den inwendigen toestand des arbeiders* stellig verkondigde: 'men moge Christen of Jood, Heiden of Turk zijn, wij zijn allen menschen en God onzer aller Vader'.⁵⁰ Van een vergelijkbare vrijzinnigheid gaven volgens B. H. Heldt ook veel vakverenigingsmannen in de jaren rond 1865 blijk:

Enkelen waren lid of lid geweest van de vereeniging 'De Dageraad', anderen trouwe bezoekers van de ledemaats-catechisatiën, welke o.m. Ds. Meyboom hield. Zeer velen kon men ontmoeten onder het gehoor van de liberale en moderne predikanten van dien tijd, die mede, in den regel, maatschappelijke onderwerpen behandelden of aanroerden.⁵¹

Niet zelden effenden moderne, vrijzinnige predikanten voor hun gehoor de weg naar een definitief afscheid van godsgeloof en kerkbezoek. Ook voor veel Amsterdamse arbeiders moet de moderne prediking een eerste aanzet tot groter twijfel zijn geweest.⁵²

De vruchten van deze ontwikkeling zijn herkenbaar in het denken en doen van Evert Hendrik Hartman. In 1831 was hij, kwekeling van het Hersteld Evangelisch-Luthers Weeshuis, met de katholieke Hilletje Moerman in het huwelijk getreden. In het bevolkingsregister werd hun zoontje als luthers en hun dochtertje als katholiek ingeschreven. Geheel ongebruikelijk waren zulke interconfessionele huwelijken onder het volk niet, maar vader Hartman ging verder. Zijn bierhuis was rond 1860 volgens een van de bezoekers de plek 'waar velen, die in die dagen alreede aan de vrije gedachte deden [...] bijeenkwamen'.⁵³ Toch kon het woord van de Heer er soms nog worden gehoord. Naar aanleiding van een kran-

tenbericht keerde Hartman zich tijdens de vergadering van 9 december 1862 tegen een zendeling die in Suriname vrijgelaten slaven had onderwezen uit de *Eerste brief van Petrus* 11:11-20. Die tekst ('Onderwerpt u aan alle menselijke instellingen... vreest God, eert de Keizer') vond Hartman hoogst ontoepasselijk. Liever had hij gezien dat gelezen werd uit de *Brief van Jacobus* v:4: 'Hoort, het loon dat gij hebt onthouden aan de arbeiders die uw velden hebben gemaaid, roept luid.' De bijbelkennis die hiermee aan de dag werd gelegd, mag opmerkelijk heten, zeker wanneer waar was wat Hartman erbij vertelde: 'Hij moest bekennen dat, door toevallige omstandigheden, de Bijbel geene plaats in zijne Bibliotheek had.'⁵⁴ Die ontboezeming was om twee redenen opmerkelijk: het bezit van een bibliotheek was voor het volk even uitzonderlijk als het niet voorhanden hebben van een bijbel. Hartman was op dat moment dan ook al een volbloed vrijdenker en stak het niet onder stoelen of banken: 'De voorzitter zegt, dat hij niet weet wat geestelijk is of wat geesten zijn, hij kent slechts het stoffelijke.'⁵⁵

Een veertigtal bouwers aan de 'Kerk der Toekomst', aanhangers van de vrije gedachte in vele schakeringen, had op 12 oktober 1856 in lokaal De Vereeniging in de Warmoesstraat De Dageraad opgericht. Een jaar eerder al was een tijdschrift met die titel verschenen bij uitgever Frans Christiaan Günt, die ook bij de oprichting van de vereniging een hoofdrol speelde. Günt en de zijnen kenden elkaar overigens al langer uit de zelfstandige, hervormingsgezinde vrijmetselaarsloge Post Nibula Lux, die ontstaan was uit een conflict dat sinds 1847 de Amsterdamse vrijmetselarij verdeeld hield.⁵⁶ Die maçonnieke achtergrond bleef voelbaar in de bijeenkomsten die De Dageraad op zondag hield. Net als de 'werkbijeenkomsten' van de Broeders Vrijmetselaars, kregen de zittingen 'een wat vormelijk en toch huiselijk karakter met allerlei zinnebeelden van wetenschap als globe, microscoop, verrekijker enz., op de bestuurstafel'.⁵⁷ In eerste aanleg was De Dageraad een kring van vrijgevochten intellectuelen, en juist het aureool van wetenschap en rationalisme moet op sommige Amsterdamse werklieden een onweerstaanbare aantrekkingskracht hebben gehad. Bestuurders en vaste bezoekers deden in de Dageraadsbijeenkomsten nieuwe ervaringen op: het leiden en notuleren van vergaderingen, het beheren van de kas, spreken in het openbaar en het deelnemen aan soms hoogoplopende debatten.⁵⁸

Een heel andere factor die werklieden naar de bijeenkomsten van De Dageraad moet hebben getrokken, werd het optreden van de volksvriend en voormalige godsdienstonderwijzer H.H. Huisman. Deze was sinds 1859 secretaris en vanaf juni 1865 voorzitter van de vereniging.⁵⁹ Onder zijn invloed wendde de kleine kring van Dageraadsmannen zich tot een groter publiek. De wijze waarop Huisman de openbare bijeenkomsten leidde, trok honderden nieuwsgierigen naar lokaal De Zwaan op de Nieuwendijk, tegenover de Oudebrugsteeg. Zij waren getuige van het schouwspel van een kleine, kromme Huisman, die met 'ongemeen schrandere ogen' en zijn 'tong als een scheermes' tegenover dominee Jona Zaalberg kwam te staan. Het hoogtepunt van die confrontatie moet wel het moment zijn geweest waarop Huisman van zijn stoel opwipte, 'waarop twee

dikke Staten-Bijbels lagen, teneinde hem voldoende boven de bestuurstafel te doen uitkomen':

daar nam hij een dezer bijbels in handen, sloeg de plaats op, die betrekking had op de besproken kwestie, en toonde glashelder aan, onder het uitbundig gejuich der vergaderden en terwijl zijn kleine oogen bij tusschenpooze spottend op den tegenstander gericht waren, dat de Schrift hem in het gelijk stelde!⁶⁰

Belangrijker nog dan Huismans bijbelkennis, was het theatrale effect van het optreden van de gebochelde dwerg op dergelijke volksvergaderingen. De diepgravende discussies over natuur en geest uit de vroegere besloten bijeenkomsten van De Dageraad hadden daarmee plaatsgemaakt voor de bijtende spot waarmee volksvrienden als Huisman gewoon waren autoriteiten op de knieën te brengen. Het was een wapen dat de kleine kring van lokaal De Vereeniging in de Warmoesstraat een massaal publiek bezorgde.

Eigenlijk had dominee Zaalberg beter moeten weten. Het openbaar debat vond plaats nadat Huisman, onder het pseudoniem Philoverax, *Des verstokten Ninevieten open zendbrief aan Dr. Jona C. Zaalberg, Christelijk modern Profeet en Godgeleerde* had laten verschijnen, waarin hij met Zaalbergs kritiek op De Dageraad had afgerekend. Op een toon die de volksvrienden reserveerden voor hun diepst verachte tegenstanders, daagde hij als 'volbloed Dageraadsman' zijn opponent 'Lieve Jona' uit. Schertsenderwijs bood Huisman, na zestien jaar in armoede geploeterd te hebben 'in dienst van de waarheid', zelfs aan, tot de kerk terug te keren:

Zoo neemt hij dezen thans meer en meer gebruikelijken weg te baat, om belangstellenden, zoo wel van orthodoxe als moderne richting, zoo van protestantsche als van katholieke geloofsbelijdenis (het komt er niet op aan al was het turksch, als het maar ... geeft!) uit te noodigen, zoo spoedig mogelijk (er is haast bij) hunne offertes met behoorlijke prijsopgave franco in te zenden.⁶¹

Naast H. H. Huisman trad in de vrijdenkerskringen vooral F. C. Güntz, uitgever en boekhandelaar, op de voorgrond. Met Gerhard Thomas Mohrman deelde Güntz een verleden in de beweging rond jonkheer Mozes Salvador, van wie hij in 1854 en 1855 een aantal brochures had uitgegeven.⁶² In de jaren zestig zouden ook verschillende brochures van de hand van H. H. Huisman bij Güntz verschijnen, terwijl de vrijzinnige werken uit het fonds van uitgever Güntz op hun beurt te koop waren in de 'Boekhandel voor de Vrije Gedachte' die Huisman tot aan zijn dood in 1873 in de Kerkstraat bij de Leidsestraat dreef.⁶³

Mohrman ondertussen voorzag ten minste twee van zijn eigen uitgaven van een handgeschreven opdracht, 'uit achting en Sympathie' aan 'den WelEdelen Heer F. Güntz'.⁶⁴ Ook Mohrman had zich al vroeg openlijk tot de vrije gedachte bekend en werd een belangrijk popularisator van het streven van De Dageraad.

Zijn eigen toon getrouw, deed hij dat liefst onder veelzeggende, maar weinig bondige titels als: *Aller krachten saam vereenigd, en den 'Dageraad' gesteenigd! Ernstige woorden van droefheid en opwekking, den geloovigen Christenleeraren van alle Gezindheden toegesproken door Roland Haalmeijer van der Pruik, predikant bij de hervormden: Preëkstoel-Jeremiade, afgeluisterd en in zoetvloeiende vaerzen gebracht door Gerh. Thom. Mohrman, geestverwant van de Vereeniging 'de Dageraad'*, een stukje uit 1857 dat hij naar eigen zeggen met goed succes debiteerde, 'ondanks de tegenwerking der snugge Policie'.⁶⁵ Terwijl in de kring van Dageraadsmannen uitvoerig werd gedebatteerd over natuur en kosmos, wereldgeest en de vrije wil, vond Mohrman aansluiting bij een volkser antiklerikalisme. In zijn *Brood en Bijbel*, een *Donkere schets uit het leven der armen*, rijmde hij in 1867 een waarschuwing bijeen, volgens welke men bij honger beter niet bij een dominee kon aankloppen. Die zadelde hongerlijders op met een bijbel, was indien nodig ook nog wel bereid tot levering van een leesbril, maar zou in al zijn godvruchtigheid nimmer ook maar een snee brood weggeven.⁶⁶

Volksvriend Klaas Ris werd in 1863 lid van De Dageraad en maakte er kennis met Multatuli. De man van Lebak hield voor De Dageraad een tiental spreekbeurten en vond onder zijn gehoor, behalve Ris, uiteenlopende figuren als Mozes Salvador, E.H. Hartman en P.J. Penning.⁶⁷ De ontmoeting met Klaas Ris leidde ertoe dat Multatuli in zijn *Idee* nr. 451 het weekbudget van het gezin Ris publiceerde, gevolgd door een interview met de werkman zelf. In een voetnoot was de grote schrijver zelfs zo vriendelijk Ris' laatste werkje *Is Neêrlands moed jenevermoed, dan vivat de jenever* aan te prijzen:

Het is een hartig stukjen, en geschreven door een werkman. Zo'n stem uit het Volk is veel belangrijker dan de gemeenplaatsen van de zedeprekende afschaffers. [...] Men zal zich die geringe uitgaaf niet beklagen, en door 't boekje in groten getale te bestellen en te verspreiden, tevens een goed werk doen.⁶⁸

In een latere uitgave van dezelfde bundel *Ideeën* zou de schrijver zijn lezers tevens verwijzen naar de boekhandel van Huisman.⁶⁹

Een dergelijk onderling hulpbetoon was in vrijdenkerskringen noodgedwongen gebruik geworden. Omringd door een vijandige buitenwereld leerden de vrijdenkers voor elkaar te zorgen. Günt en H. H. Timmer, een jonge vrijdenker uit de aanhang van Evert Hartman, deelden bijvoorbeeld naast hun vrije gedachten een commercieel belang in de verkoop van 'Brandeggers perkament-papier'.⁷⁰ Om Multatuli aan onderdak te helpen, verbouwde Huisman, met hulp van timmerman J.H. Christiaanse, in de zomer van 1864 de lattenzolder van uitgever en Dageraad-voorzitter Rudolf Charles d'Ablaing van Giessenburg jr. aan het Damrak.⁷¹ Eerder al, vanaf september 1860, had Multatuli drie maanden gastvrij onderdak gevonden bij de vrijdenkende joodse boekhandelaar Mordechay Jessurun Lobo op de Botermarkt, hetzelfde adres waar Hendrik Huisman vanaf 1866 enige jaren op kamers zou komen wonen.⁷²

Behalve met kringen van volksvrienden stond Günst als uitgever al langer in contact met verenigingsmannen als E. H. Hartman en de radicale vleugel van de eerste typografische vakorganisaties. Al in 1855 was Günst uitgever van Hartmans *Mijne gedachten over het gehouden congres voor het armwezen*, waarin de schrijver afrekende met de conservatief R. C. d'Ablaing van Giessenburg sr. Deze had zijn uitverkiezing tot doelwit misschien mede te danken aan het feit dat zijn buitenechtelijke zoon Rudolf Charles – een door hem bij zijn eigen, ook al buitenechtelijk geboren halfzus verwekt kind – op dat moment nauw met Günst samenwerkte aan de verbreiding van de vrije gedachte.⁷³ Voor Hartmans latere Maatschappij tot Nut van den Arbeidenden Stand leverde Günst gratis drukwerk, waarvoor hij op 14 oktober 1862 met een erelidmaatschap werd bedankt. Drie maanden nadien werd tijdens bijeenkomsten van De Dageraad voorgelezen uit Hartmans blad *De Werkman* en besloot de vereniging een abonnement te nemen.⁷⁴ In de zomer van 1864 verzocht uitgever Günst de boekhandelaren 'eens fiks te werken' met een nieuwe titel uit zijn fonds: *Geen Volksbeschaving, Geen Volksheil*, van de hand van 'den als populaireren schrijver gunstig bekenden E. H. Hartman'.⁷⁵ Een ondersteunende rol speelde Günst ook in de kringen van radicale typografen, met wie hij in 1854 vergevorderde plannen voor een vakblad, *Typographia*, had.⁷⁶

Opmerkelijk genoeg waren het niet de typografen die onder het werklieden-element in De Dageraad de boventoon voerden. Misschien werd hun behoefte aan rede en verlichting in de eigen werkkring al voldoende bevredigd. In de minder hoogstaande ambachten lagen de verhoudingen anders. De kopstukken van bestaande, maar ook van nog op te richten vakverenigingen van handwerkslieden troffen elkaar op de bijeenkomsten van De Dageraad. De bedachtzame kleermaker Hendrik Gerhard kwam er, de nog voorzichtiger meubelmaker Heldt ook. De imposante, steeds kalme smid Willem Ansingh, afkomstig van Kattenburg, bracht zijn inwonende zwager W. C. Maagdenberg mee, gevolgd door winkelier P. J. Penning, van wie Ansingh ook 'een beetje familie' was.⁷⁷ In de persoon van kastenmaker Heinrich Hofsfeld was zelfs de oude kring van Duitse communisten uit de Pijlsteeg enige tijd onder de leden van De Dageraad vertegenwoordigd.⁷⁸ In de jaren na 1868 zou blijken dat de banden die deze kleine kring van vrijdenkers bijeenhielden niet alleen terug verwezen naar een gedeelde geschiedenis, maar ook voor de toekomst betekenis zouden hebben.

De toestroom van het nieuwe werkliedenpubliek zorgde ervoor dat, zeker nadat Hendrik Huisman in 1865 voorzitter was geworden, de aandacht binnen De Dageraad meer en meer van strikte vrijdenkersonderwerpen naar algemenere sociale vraagstukken werd verlegd. Toch scheidden zich in 1867, juist met dit doel – bespreking van de sociale kwestie – voor ogen, dertien 'Dageradianen' af. Zij stichtten het nieuwe Genootschap de Humaniteit, waarvan de leden als eerste 'onherroepelijke en onomstootelijke waarheid' vaststelden, dat de productieve arbeid geëerd moest worden.⁷⁹ E. H. Hartman, J. J. Seelhorst en Penning werden lid, maar lieten de leiding over aan de hoogbejaarde Hartog J. Berlin. Deze was

toen al 76 jaar maar ging nijver voort met waar hij in 1819 mee was begonnen: het schrijven en uitgeven van een eindeloze reeks wijsgerige brochures, gewijd aan de vrije gedachte, de arbeid en het socialisme. Omwille van dit pionierswerk rangschikte Multatuli de oude H. J. Berlin dan ook terecht, samen met H. H. Huisman ('Thimotheus'), Günt en D'Ablaing van Giessenburg jr., onder de zeldzamen die 'smaad verdragen om den wille der waarheid'.⁸⁰

Al in 1846 had Berlin, een niet onbemiddeld man van joodse komaf, zijn kleine lezersschaar een vertaling geschonken van het *Credo Communiste* van Etienne Cabet.⁸¹ Deze brochure, aangevuld met Berlins eigen 'belijdenis', zou nog heel lang de voornaamste Nederlandstalige bron van kennis over het socialisme blijven. Zo betoogde Mr. A. Mackay in mei 1848 dat de plaag van het communisme niet meer was dan de logische voortzetting van ongelooft en radicalisme. Dat pleidooi ondersteunde hij uitsluitend met citaten uit de vertaling die H. J. Berlin een jaar eerder van Cabets *Communistische belijdenis* had gepubliceerd.⁸² Gezien het enthousiasme van veel Duitse handwerksgezellen voor Cabet en diens idealen lijkt het aannemelijk dat Berlin rond 1848 in contact is gekomen met kring rond Christian Gödecke in de Pijlsteeg. Sinds diens vertrek uit Amsterdam waren echter twintig jaren verstreken. Etienne Cabet was dood en van communisme en socialisme leek in Amsterdam niemand meer iets te willen weten. Een door Berlin vertaalde stelling uit de *Communistische geloofsbelijdenis* van Cabet had echter in al die jaren niets aan kracht ingeboet:

Ik geloof, dat de mensch, naar zijnen aard, gezellig en bestemd is in gezelschap te leven, en dat hij overal en altijd in een min of meer talrijk gezelschap geleefd heeft.⁸³

H. J. Berlin was een hardnekkig volhouder en visionair tegelijk. Dat bleek uit het opmerkelijke voorstel waarmee hij in 1864 zijn *Laatste toelichting op mijn evangelie* afsloot:

Roept alle Socialisten in Nederland en België op tot eene voorlopige Vergadering. Stelt hun voor jaarlijks hier of daar eene Vergadering te houden gedurende eenige dagen. [...] Er brande eene kaars gedurende de Vereeniging als symbole der Eenheid, staande in een ring als symbole van den heiligen band, die alle scherpe hoeken vermijdt.⁸⁴

Een oproep tot internationale aaneensluiting van alle socialisten uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, compleet met maçonnieke aankleding. Berlin liet het niet bij woorden alleen: in juni 1869 verhaalde hij in een vergadering van De Humaniteit van zijn jongste reis naar België, waar hij 'in de gelegenheid is geweest zich bekend te maken met de daar bestaande arbeidersverenigingen'. Een paar weken later bracht hij in dezelfde kring het juist verschenen eisenprogramma van de 'Duitsch[e] Sociaal Democratische vereeniging te Eisenach' voor het voetlicht.⁸⁵

Het nieuwe, weidse perspectief van een internationale werkliedenvereniging zou in Amsterdam niet zonder de nodige aarzeling worden aanvaard. De stoutmoedigen die in 1869 de Amsterdamse afdeling van de Internationale definitief vestigden, hadden echter zonder uitzondering tijdens de 'stille jaren' tussen 1848 en 1868 hun vorming genoten: in de vertrouwde en 'gezellige' kringen van vakverenigingen, eigen bierhuizen en vrije denkers.

